

Валентина Смірнова

Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України

ВІДСУТНІСТЬ ПОЛІТИЧНОЇ ВОЛІ ДО ДЕМОКРАТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ ЯК ЧИННИК ПОГЛИБЛЕННЯ ДЕСТРУКТИВНИХ ПРОЦЕСІВ

Valentina Smirnova. Lack of political will to democratic transformations as a factor in the deepening of destructive processes.

The analysis of controversial and ambiguous political processes that have taken place in recent decades in all regions of the world without exception requires further in-depth study. This is especially true of the determining influence of the lack or insufficient utilization of power-volitional aspects in the conditions of transition from authoritarianism to democracy. Fuse deployment destructive processes of social development and statehood must be working effectively state-administrative apparatus at the system level and the political will at the level of functioning of individual and collective actors political and decision-making. In fact, the political will of the national elite as a generator of reforms in the face of modernization challenges appears as a systemic characteristic and prerequisites for the effectiveness of the state-management system as a whole. The lack of consistency in the interaction management, and state authorities, in turn, leads to the expansion and deepening of destructive processes at national or regional level, which is convincing proof of lack of political will in political and business decision-making.

The political development of the post- Soviet countries in the last quarter century, that is, after the collapse of the USSR, proves that one of the examples of deliberate election by the representatives of the national political elite of the destructive vector of state development is the countries of Central Asia, where autocratic regimes of the sultanist type were formed, accompanied by the simultaneous archaization of socio-cultural and economic The life of these countries. Choice destructive vector of development of Central Asia in the form sultanizmu demonstrates the lack of political will of the ruling class of these countries at the beginning of national state when making a decision to break as the colonial and Soviet traditions patrimonializmu, cronyism and nepotism and the transition to democratic practices. The choice of archaism socio-cultural and political life of the national elites in Central Asia was primarily driven by their fear of radical systemic change as a potential threat to personal specifically for these elites, quite correctly be interpreted as a manifestation of the lack of will for democratic change.

Thus, due to the absence or lack of political will of the ruling class in countries neopatrimonialnymy political systems there involutional public-policy process - from upgrading often quietly move to kontrmodernizatsiyi, preserving or incomplete socio-political transformation and publicly reject any changes as Those that are not inherent in the national traditions and mentality of the people. The indicated processes are extremely destructive for the national-state development of countries with incomplete modernization, because they provoke unpredictable consequences in the future. And these consequences can be unpredictable delays at the time, but they do gosudarstvennichesky national development in the future unsecured and non-competitive compared with countries where the political will of the ruling class helped bring modernization transformation to its logical conclusion. Accordingly, further research of the proposed problem should focus on the study of the classification characteristics of manifestations of individual and collective political will and its absence in the modern world.

Key words: political will, democratic transformations, destructive processes, neopatrimonialism, political modernization, incomplete modernization, authoritarianism.

Аналіз суперечливих і неоднозначних політичних процесів, що відбуваються в останні десятиріччя в усіх без виключення регіонах світу, які багато хто з дослідників характеризує в якості «провалів модернізації», «цивілізаційних пасток», «відкатів демократизації», «архаїзації національних політичних систем», потребує подальшого поглибленого вивчення, адже з впевненістю можна прогнозувати, що вплив вказаних феноменів у найближчий час буде тільки зростати. Особливо це стосується феномену визначального впливу відсутності або недостатнього задіяння владно-вольових аспектів в умовах перехідного розвитку від авторитаризму до демократії.

Окремі аспекти зазначеної проблеми висвітлювались у працях західних і вітчизняних політологів, серед яких варто відзначити таких дослідників як Є. Вятр, Дж. Сарторі, Р. Адамс, С. Ліпсет, Р. Інглегарт, Ф. Шміттер, Дж. Барбер, С. Хук,

А. Пшеворський, Є. Шестопап, Г. Дилігенський, В. Горбатенко, Ю. Мацієвський, М. Михальченко, Т. Пояркова, О. Новакова, Г. Зеленько, О. Фісун, М. Шаповаленко, А. Колодій та ін. Разом з тим, слід зазначити, що окреслена вище проблема потребує постійної уваги внаслідок надзвичайно мінливої і складної динаміки перехідного розвитку.

Виходячи з вищезазначеного, метою представленої статті є розгляд впливу відсутності волі до демократичних перетворень як чинника поглиблення деструктивних процесів у сучасному світі на прикладі окремих країн і регіонів. Серед завдань розвідки – висвітлення найбільш показових, на погляд авторки, прикладів відсутності політичної волі у представників політичної еліти, що призвела до формування і поглиблення деструктивних процесів у тих чи інших країнах чи регіонах перехідного типу. Окрема увага звертається на зв'язок відсутності політичної волі з феноменом (нео)патримоніалізму.

Поглиблення деструктивних процесів у сучасному світі варто розглядати, на нашу думку, у контексті аналізу концепції стадіально-циклічного розвитку. Адже потреба у системній модернізації у певний період у тій чи іншій країні або регіоні світу постає як необхідна складова еволюційного процесу державницького поступу. Розвиток будь-якої держави, відповідно, умовно можна поділити на цикли (стадії) піднесення, стабілізації, стагнації й занепаду. Причому останні два цикли не завжди і не обов'язково мають слідувати після стадій поступу. І навпаки, у багатьох державах і регіонах світу цикли стагнації й занепаду стають суспільно-політичною і соціально-економічною реальністю на довгі десятиліття, виражаючи тим самим специфічний прояв стабільності – стабільності занепаду, а періоди піднесення і розвитку так і не настають. Прикладами подібних «збоїв» у функціонуванні державницького механізму стають архаїзація політичного і соціокультурного життя, провали модернізації, демократичні відкати тощо.

Зрозуміло, що головним запобіжником розгортання деструктивних процесів суспільного і державницького розвитку має бути ефективно працюючий державно-управлінський апарат на системному рівні та, зокрема, наявність політичної волі на рівні функціонування індивідуальних і колективних суб'єктів прийняття політико-управлінських рішень. Фактично політична воля національної еліти як генератора реформ за умов модернізаційних викликів постає в якості системної характеристики і передумови ефективності роботи державно-управлінської системи загалом. У цьому контексті Н. Діденко зауважує: «За допомогою системності в результаті взаємодії управління, влади і держави створюється якісна визначеність певного суспільства... Це дозволяє управлінню зосередити соціальні процеси в певних рамках, встановити суспільні пріоритети, визначити можливості реалізації соціальних цілей і програм» [1, с. 8]. Втім, відсутність системності у взаємодії управління, влади і держави, у свою чергу, призводить до розгортання і поглиблення деструктивних процесів на національному або (суб)регіональному рівнях, що й стає переконливим доказом браку політичної волі у суб'єктів прийняття політико-управлінських рішень і їх потрапляння у пастку приреченості провадити «безхребетну політику».

Оригінальну авторську модель циклічно-ціннісної концепції суспільного розвитку запропонував вітчизняний науковець О. Радченко. Відповідно до неї трансформація державно-політичного режиму в суспільстві, яке переживає період системної модернізації, може бути охарактеризована за допомогою чотирьох етапів: формування нової ціннісної системи, освоєння нових цінностей-ресурсів розвитку, їх вичерпання та ціннісного зсуву, що тягне за собою формування нової ціннісної системи [2, с. 19].

Однак, успішне і послідовне проходження усіх чотирьох етапів трансформації державно-політичного режиму можливе тільки у ситуації, коли національна політична еліта усвідомлює свою ключову роль у реалізації названого сценарію, щиро прагне втілити його в життя та володіє вольовим і ресурсним потенціалом для здійснення системних перетворень. «Авторитарна політична еліта країни, що свідомо прагне встановлення демократії, спираючись на силу та авторитет своєї влади, ефективно використовує всі види ресурсів суспільства задля його стабільного функціонування та поступального розвитку; розробляє та якісно реалізовує стратегії суспільного розвитку», так описує ознаки вольових якостей політичної еліти країн перехідного типу, які потребують політичної модернізації О. Радченко [2, с. 20].

процесі політичної модернізації політична еліта країн перехідного типу може використовувати чотири основні механізми трансформації державно-політичного режиму: 1) легітимізаційно-інституційний (еволюційний розвиток демократичної політичної культури); 2) ціннісно-мобілізуючий (формування національної ідеї як рушійної сили демократичного транзиту); 3) процедурно-інституційний (реалізація моделі конституційної інженерії, коли рушійною силою системних перетворень є сильна політична воля державця та раціонально-логічний стратегічний план інституційної перебудови держави і суспільства); 4) процедурно-імітаційний (формальні демократичні інституції наповнюються цілком недемократичним змістом та ментально-владними відносинами) [2, с. 23]. Як бачимо, реалізація моделей модернізації з використанням перших трьох з вказаних вище механізмів вимагає прояву вольових якостей політичної еліти країн перехідного типу. Реалізація на практиці четвертого механізму трансформації державно-політичного режиму є яскравим взірцем відсутності вольової складової в здійснюваній політиці та розгортання деструктивних процесів на національному або регіональному рівні. Розглянемо найбільш показові приклади відсутності політичної волі у представників політичної еліти, що призвела до формування і поглиблення деструктивних процесів у тих чи інших країнах і регіонах перехідного типу.

Аналіз політичного розвитку країн пострадянського простору в останню чверть століття, тобто після розпаду СРСР, доводить, що одними з прикладів свідомого обрання представниками національної політичної еліти (або, точніше, правлячого класу) деструктивного вектору державницького розвитку, які найбільш впадають в поле зору дослідника, є країни Центральної Азії, де сформувалися авторитарні (а подекуди – й авторитарно-тоталітарні або неототалітарні) режими султаністського типу, що супроводжувалося одночасною архаїзацією соціокультурного й економічного життя цих країн.

Американські науковці у колективній праці «Султаністські режими» за редакцією одного з найбільш авторитетних політичних аналітиків Г. Лінца характеризують такий режим як крайню форму патримоніалізму. Якщо султаністські режими в Азії, Африці та деяких країнах Латинської Америки й Карибського басейну (скажімо у Гаїті часів Дювал'є) формувалися на основі військових переворотів чи політичної демагогії і політичного патронажу як типових політичних практик країн «третього світу», то у державах Центральної Азії наприкінці ХХ століття становлення такого типу режимів відбулося фактично з коріння радянської комуністичної номенклатури брежнєвських і постбрежнєвських часів. Американські дослідники вказують на відмінності кожного з типів цих режимів у Туркменістані, Узбекистані й Казахстані та наявність дилеми: султанізм чи створення дієвих державних систем та бюрократій, заснованих на владі закону [3].

Вибір деструктивного вектору розвитку країн Центральної Азії у формі султанізму засвідчує відсутність політичної волі у представників правлячого класу цих держав на

початку національного державотворення при прийнятті рішення про необхідність зламу як колоніальних, так і радянських неоімперіалістичних традицій патримоніалізму, клановості та nepотизму та переходу до демократичних практик. Як підкреслює російська дослідниця Д. Швецова: «Для цих держав характерною є особлива систем взаємовідносин суспільства і влади, яка впливає на всю сукупність механізмів формування владних інститутів. Це складні ієрархічні суспільства, які мають, з одного боку, кланову структуру, а з іншого – неформалізоване територіальне представництво» [4, с. 153]. На нашу думку, вибір на користь архаїзації соціокультурного і політичного життя з боку національних еліт країн Центральної Азії був обумовлений насамперед їх острахом перед радикальними системними змінами як потенційною персональною загрозою безпосередньо для цих еліт, що цілком коректно можна тлумачити як прояв відсутності волі до демократичних змін.

Туркменістан, особливо у часи президентства С. Ніязова (Туркменбаші) – один з найбільш переконливих прикладів того, що архаїзація соціокультурного і політичного життя в умовах зміцнення султаністського правління призводить до становлення неототалітарного режиму й навіть певного цивілізаційного відкату нації. Адже Туркменістан – це одна з найбільш закритих країн у світі, в якій на початок 2000-х років була сформована неodesпотична політична система з одночасним створенням культособи, чому слугувало і відкриття спеціального державного телевізійного каналу, присвяченого виключно Туркменбаші та його «геніальним» рішенням [5]. Крайні вияви персоналізму у сукупності з досить потужними фінансовими ресурсами зумовили консервацію неопатримоніальних практик, деградацію громадянської активності й примітивізацію соціального життя в країні і після смерті С. Ніязова. Підтвердженням того, що у сучасному Туркменістані триває архаїзація політичного і соціокультурного життя є, наприклад, ухвалення нової Конституції, відповідно до положень якої президент Гурбангули Бердимухамедов отримав можливість керувати країною довічно [6].

Варто зауважити, що розгортання і поглиблення деструктивних процесів у певних країнах та/ або регіонах сучасного світу дуже часто пов'язано зі згадуваним вище феноменом (нео)патримоніалізму. Неопатримоніалізм є своєрідним соціополітичним симбіозом, спробою поєднання в умовах, коли національній еліті бракує політичної волі здійснити повноцінну політичну і соціокультурну модернізацію, сучасні форми («фасад») політико-державних інституцій зі збереженням традиційних соціополітичних і культурних практик – відносин, процесів, зв'язків, традицій тощо.

Вітчизняний науковець С. Шуляк здійснив у своєму дисертаційному дослідженні фундаментальний аналіз неопатримоніальних диктатур в арабському світі, виділивши дві найголовніші риси подібних режимів – персоналізацію влади та домінування патронажно-клієнтальних відносин. За його словами, провідною рисою такого режиму є «персональне правління, яке спирається на систему сучасних політичних інститутів та, водночас, – на розгалужену мережу персональних зв'язків традиційного типу (конфесійних, племінних, патронажних), що інтегруються до цієї системи та визначають способи і принципи її функціонування» [7, с. 3, 7].

Феномен відсутності політичної волі за умов неопатримоніалізму виявляється у тому, що політична еліта (правлячий клас), будучи не в змозі змінити, осучаснити національні соціополітичні практики і традиції, намагається пристосувати (адаптувати) новітні (такі, що за формою відповідають вимогам модернізаційних перетворень) державні інститути архаїчним нормам і цінностям суспільства. На прикладі аналізу баасистської моделі (Ірак у 1968 – 2003 рр.; Сирія з 1963 р. і донині – територія, контрольована режимом Б. Асада – В. С.) С. Шуляк виокремлює такі риси неопатримоніалізму: 1) у подібній державно-політичній системі право на владу

приписується радше особі, аніж офіційній установі (відбувається крайня персоніфікація державних інститутів, перш за все – інституту глави держави – В. С.); 2) повнота влади концентрується в руках глави держави, який контролює діяльність усіх гілок влади; 3) глава держави посідає усі ключові посади в державно-політичній ієрархії та користується майже необмеженими повноваженнями, які закріплюються юридично [7, с. 10].

Відтак, постає наступний парадокс: нібито «сильний» державний лідер у неопатримоніальній системі стає чи не найслабкішою її ланкою, на яку часто зав'язана її життєздатність. Згадувані вище Ірак часів С. Хусейна та Сирія часів правління династії Асадів – показові приклади названого парадоксу. Певним чином, на нашу думку, подібним прикладом можна вважати і сучасну Росію, де восени 2014 р. була сформульована своєрідна формула національно-державницького виживання: «Є Путін – Росія, немає Путіна – немає Росії» (теза належить главі Адміністрації Президента РФ В. Володіну) [8]. На переконання авторки, «сильний» глава держави за умов неопатримоніалізму – це радше загроза, а не перевага у суспільствах, які потребують докорінних системних змін і виходу на якісно новий рівень політичного розвитку. Адже, як зазначав Р. Інглхарт, потреба у сильному політичному лідері характеризує ті політичні системи, перспективи виживання котрих можна оцінювати як негарантовані [9, с. 21, 22].

Неопатримоніалізм як провідна характеристика національної політичної системи спостерігається нині у більшості країн Азії й Африки, у багатьох країнах Латинської Америки, для яких соціополітичною нормою є чудернацьке поєднання, симбіоз «рис, елементів, інститутів, стереотипів мислення, норм та звичаїв», традиційних для цих народів з певними «запозиченнями з теорії та практики західного світу». Проявом відсутності політичної волі у такій ситуації стає зокрема формування абсолютно викривленої партійної системи, коли політичні партії утворюються і функціонують не навколо партійної (ідеологічної) платформи, а на ґрунті відносин «патрон-клієнт» – особистих зв'язків між лідерами і рядовими членами на основі клановості, етноплемінної спільності, земляцьких зв'язків, релігійних принципів тощо. Так, в Ірані після «Ісламської революції» 1978-1979 рр. брак політичної волі з боку представників світської державної влади призвів до того, що національні інститути, які обираються демократичним шляхом (президент, парламент) опинилися у повному підпорядкуванні органам, що призначаються рахбаром – вищим духовним керівником Ісламської Республіки Іран. Ані рішення президента, ані закони, які приймаються парламентом, не можуть вступити у силу без дозволу (затвердження) рахбаром або Спостережною Радою [10, с. 118]. Як бачимо, за умов подібної політики з боку представників вищої світської влади в Ірані за останні майже сорок років відбувся цивілізаційний відкат, внаслідок чого країна набула рис вкрай реакційної ісламської теократії, де уся повнота фактичної влади зосереджена в руках невеликої групи релігійних діячів.

Серед особливостей політичного процесу за умов неопатримоніалізму, які призводять до розгортання деструктивних тенденцій у соціополітичному житті, колектив науковців під керівництвом В. Бакірова та М. Сазонова називає наступні. По-перше, провідним агентом політичного процесу стає держава, що є абсолютно незалежною від суспільства, яке перебуває на периферії соціополітичного життя. По-друге, головне місце у системі влади займають представники державно-бюрократичного комплексу, які структуруються на основі кланових зв'язків. Власне і сам правлячий клас перетворюється в окремий клан суспільства, який живе автономно. По-третє, усі інші компоненти політичного поля (парламент, партії, профспілки, групи інтересів, громадські організації і т. ін.) є структурно нерозвиненими або перебувають в

зародковому стані, вони не є повноцінним елементом політичного життя. По-четверте, або відсутнє, або вкрай урізане є правило альтернату – принцип зміни уряду в залежності від перемоги тієї чи іншої партії [11, с. 504, 505, 508].

Чи не найголовнішим наслідком означених особливостей неопатримоніалізму стає «інституціоналізація втручання» у політичне життя тих сил та інституцій, які мають бути політично нейтральними, перебувати поза полем політичної боротьби. Серед таких сил інституцій у більшості країн Азії, Африки та Латинської Америки можна виокремити армію. Відтак, базові демократичні інститути держави – парламент, партії, вибори – у неопатримоніальних системах перетворюються на політичну фікцію, імітуючи квазідемократичні процеси, стаючи своєрідним прикриттям традиційних та напівтрадиційних суспільних зв'язків: «Поєднані між собою значною мірою не сучасними, легально-раціональними зв'язками громадянського типу, а відносинами патронажу і клієнтелі, сучасні політичні інститути стають зручним каркасом, у рамках і під ширмою якого відбувається процес відтворення традиційних форм патримоніального панування» [11, с. 509].

Таким чином, внаслідок відсутності чи браку політичної волі у представників правлячого класу у країнах з неопатримоніальними політичними системами спостерігається інволюційний державно-політичний процес – від модернізації вони часто непомітно переходять до контрмодернізації, консервуючи або незавершені соціополітичні перетворення, або публічно відмовляються від будь-яких змін як таких, що є непритаманними національним традиціям і менталітету народу. Вказані процеси є вкрай деструктивними для національно-державницького розвитку країн з незавершеною модернізацією, бо вони провокують непередбачувані наслідки у майбутньому. Причому подібні непередбачувані наслідки можуть бути відтягнені у часі у середньо- або навіть довгостроковій перспективі, проте вони роблять національно-державницький розвиток негарантованим у перспективі та неконкурентним у порівнянні з країнами, де політична воля представників правлячого класу дозволила довести модернізаційні перетворення до логічного завершення.

Безперечно, представлений аналіз прикладів проявів браку (відсутності) політичної волі, що призводять до розгортання деструктивних процесів у суспільствах, які модернізуються, є неповним. На наш погляд, подальші дослідження мають бути зосереджені на поглибленні висвітлення окреслених проблем, а також на вивченні класифікаційних характеристик проявів індивідуальної і колективної політичної волі та її відсутності у сучасному світі.

Діденко Н. Управління, влада, держава : філософські аспекти взаємодії : монографія / Н.Г. Діденко. – Донецьк : ДонДУУ, 2005. – 128 с.

Радченко О. Ціннісний вимір трансформації державно-політичного режиму в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д. наук з держ. управління : спец. 25.00.02 «Механізми державного управління» / О. В. Радченко ; Класичний приватний університет ; МОН України. – Запоріжжя, 2010. – 33 с.

Sultanistic Regimes / Ed. by H. E. Chehaby and H. J. Linz. – Baltimore & London : The Johns Hopkins University Press, 1998. – 284 p.

Швецова Д. Политические риски в государствах Центральной Азии / Д. С. Швецова. // Полис. – 2008. – № 2. – С. 147-156.

Ochs M. Nivazov's Turkmenistan: A Sultanistic Regime? [Electronic resource] / Michael Ochs. – Available at : <https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/84076ef2-392f-4db6-a33c-4153f6f3f38d.pdf>

Нова конституція Туркменістану дозволяє Бердимухамедову бути президентом двічіно [Електронний ресурс] // УНІАН. – Режим доступу : <http://www.unian.ua/world/1520364-nova-konstitutsiya-turkmenistanu-dozvolyaе-berdimuhamedovu-buti-prezidentom-dovichno.html>.

Шуляк С. Неопатримоніальні диктатури в арабському світі: аналіз баасистської моделі : автореф. дис. на здобуття наук. ст. канд. політ. н. : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / С. В. Шуляк ; Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2004.

– 18 с.

Володин: без Путина нет России и атака на Путина – атака на Россию [Электронный ресурс] // Новая газета. – Режим доступа : <http://www.novayagazeta.ru/news/1688556.html>.

Инглхарт Р. Постмодерн : меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р. Инглхарт ; [Пер. с англ.] // Полис. – 1997. – № 4. – С. 6-33.

Политические системы и политические культуры Востока : монография / Под ред. проф. А. Д. Воскресенского ; 2-е изд., перераб. и доп. – М. : АСТ : Восток-Запад, 2007. – 829 с.

Сравнительная политика. Основные политические системы современного мира : монография / Под общей ред. В. С. Бакирова, Н. Н. Сазонова. – Х : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2005. – 592 с.